

□ İSLÂM DÜŞÜNCESİ. Klasik felsefe-
de olduğu gibi İslâm düşüncesinde de ahlâk ilmi bir bakıma mutluluğu kazanma
sanatı olarak görülmüş, insandan bütün
eylemlerini bu temel amaca göre düzen-
lemesi istenmiştir. Nitekim ilk İslâm filo-
zofu olan Ya'kûb b. İshak el-Kindî'den iti-
baren ölüm konusu keder, tasa ve kaygı-
lar, mutluluğa engel olan psikolojik rahat-
sızlıklar olarak ele alınmış, bunlar fikrî ve
ahlâkî tedbirlerle tedavi edilmesi gereken
problemler şeklinde değerlendirilmiştir. Bu
sebeple Kindî, *el-Hile li-def'i'l-aḥzân* ad-
lı eserinin son kısmını ölüme ve ölüm kor-
kusuna ayırmıştır. Ona göre ölüm insan
tabiatının tamamlayıcı unsuru, insan ta-
nımının temel ögesidir. Zira insan "akıllı
ve ölümlü varlık" diye tanımlanır. Şu hal-
de ölüm olmasaydı insan da olmazdı, ya-
ni bir varlık ölümlü değilse insan değildir;
buna göre sanıldığı gibi aksine ölüm de
kötü değildir. Çünkü ölüm mutlak bir yok-
luk olmayıp ebedî ve daha yüksek bir ha-
yata geçiştir. Ölüm korkusunun asıl sebe-
bi böyle bir hayata inanmamak veya bu
hayat hakkında doğru bilgiye sahip olma-
maktır.

Kindî'nin bu görüşleri Ebû Bekir er-Râ-
zî'nin *et-Tıbbü'r-rûḥânî'si*, Ebû Zeyd el-
Belhî'nin *Meşâliḥü'l-ebdân ve'l-enfûs'u*,
İbn Sînâ'nın *Risâle fi'l-ḥüzn*'ü, İbn Mis-
keveyh'in *Tehzibü'l-aḥlâk'ı* ile *Risâle fi'l-
ḥavf mine'l-mevt ve ḥaḳîḳatih* ve *İlâ-
cû'l-ḥüzn* adlı risâleleri, Râgıb el-İsfahâ-
nî'nin *ez-Zer'â ilâ mekârimi's-ş-şerî'a'si*,
Gazzâlî'nin *Mizânü'l-'amel*, *et-Tibrü'l-
mesbûk fi naṣîḥati'l-mülûk ve l-ḥyâ'ü*
'ulûmî'd-dîn isimli eserleri, Nasîrüddîn-i
Tûsî'nin *Aḥlâk-ı Nâsirî'si*, Kınalızâde Ali
Efendi'nin *Aḥlâk-ı Alâî'si* gibi sonraki bir-
çok eserde bazı farklılıklarla tekrar edil-
miştir. Râzî ölüm korkusu-intihar ilişkisi
üzerinde dururken Kindî'nin bu konuyu
ihmal ettiği görülmektedir. Ancak Kindî
dindar bir düşünür olmasına rağmen di-
nin ahlâk ve ruh sağlığı üzerindeki olum-
lu etkisinden söz etmemiş, buna karşılık
peygamberlik ve vahyi gereksiz gördüğü
söylenen Râzî hak dine inanmanın bu ko-
nudaki olumlu tesirini kabul etmiş, ölümün
tamamen varlık alanından silinme oldu-
ğuna inanan insanın bu dünyanın ağır sı-
kıntıları karşısında intiharı kurtuluş yolu
olarak görebileceğine dikkat çekmiştir. Ölü-
mün önceki hayata göre daha iyi olan ye-
ni bir hayata geçiş olduğuna inanmadık-
ça ölüm korkusunu yenmek mümkün de-
ğildir. İkinci hayata inanmayan insan zih-
nini ölüm korkusundan uzak tutmak için
kendini tutkularının akışına bırakır. Aslin-

da ruhun da beden gibi ölümlü olduğunu,
dolayısıyla ölümden sonra eziyet ve sıkıntı
çekilmeyeceğini düşünmek, bu dünyanın
sıkıntılarından kurtulmaya çalışın insanı
ölmenin yaşamaktan daha iyi olduğu ka-
naatine yani intihara götürür. Buna kar-
şılık ikinci hayata inanan, iyi ve erdemli
olan, hak dinin kendisine yüklediği görev-
leri yerine getiren kişi ölümden korkmaz
(*et-Tıbbü'r-rûḥânî*, s. 92-96).

Eserlerinde ölüm konusuna geniş yer
verenlerden biri de İbn Miskeveyh'tir. Onun
Tehzibü'l-aḥlâk'ında Kindî'nin eserinden
isim zikredilerek geniş ölçüde yararlanıl-
mıştır. *Tehzibü'l-aḥlâk'ta* Kindî'nin gö-
rüşlerinin bir özeti olan *İlâcû'l-ḥüzn* (bk.
bibl.) başlıklı risâlenin aynen yer aldığı gö-
rölmektedir (*Tehzibü'l-aḥlâk*, s. 180-183).
Tehzibü'l-aḥlâk'ın ölümle ilgili bölümün-
de ölüm korkusunun nefis hakkındaki bil-
gi eksikliğinden kaynaklandığını belirten
İbn Miskeveyh insanın asıl cevherini nefsin
teşkil ettiğini, nefsin ise bedenin ölü-
münden sonra varlığını sürdüreceğini, ölü-
mü bir yok oluş gibi görmenin ve ondan
korkmanın anlamsız olduğunu söyler. Bu
arada muhtemelen yine Kindî'nin *Risâle
fi ḥudûdi'l-eşyâ' ve rusûmihâ* adlı söz-
lüğünden faydalanarak ölümün biri iradî,
diğeri tabii olmak üzere iki şeklinin bulun-
duğu yönünde Sokrat'tan gelen görüşe de
(Eflatun, 67^d-68^b) yer vermektedir. Tabii
ölüm insanın bu dünyada vadesini tamam-
layarak öbür âleme göçmesi, iradî ölüm
ise nefsanî tutkularını dizginlemesidir. *Ri-
sâle fi'l-ḥavf mine'l-mevt ve ḥaḳîḳatih*
başlıklı risâlesinde İbn Miskeveyh, insanın
başına gelen şeyler içinde ölüm korkusu-
nun bütün korkuların en şiddetlisi ve en
etkilisi olarak algılandığını, bunun da şu
sebeplerden kaynaklandığını söyler: a) Ölü-
mün gerçek niteliği hakkındaki bilgisizlik;
b) İnsanın ölümden sonra ne olacağını bi-
lememesi; c) Bedenin çözülüp bozulma-
sıyla ruhun da aynı âkibete uğrayacağını
zannetmesi; d) Ölümden duyacağı acı ve
istrapların çektiği hastalıkların ağrı ve aci-
sından daha şiddetli olacağından ve ölümden
sonra büyük bir azap çekeceğinden
korkması; e) Ölümden sonra başına neler
geleceğini bilememesi; f) Geride bıraka-
cağı mal mülk gibi şeylere üzülmesi. İbn
Miskeveyh bütün bu korku ve kaygıların
yersiz olduğunu ortaya koyar. Buna göre
ölüm ruhun (nefis) bedeni kullanmayı bı-
rakmasından başka bir şey değildir. Nefis
mânevî bir cevher olarak bedenden ayrıl-
dıktan sonra da varlığını sürdürür. Ölüm
korkusunun asıl sebebi ölümün kendisi de-
ğil insanın ölümden sonra ne olacağı hak-
kındaki bilgisizliği olduğuna göre bu ko-

nuda rahata kavuşmanın yolu bilgisizlik-
ten kurtulmaktır; bunu başaran kişi ebe-
dî huzura ve mutluluğa kavuşmuş olur.
İnsanın ölümden duyacağı acı ve istrap-
ların hastalıktan duyduğu acılardan daha
şiddetli olacağını düşünmesi ise bir kurun-
tudan ibarettir. Çünkü beden ruhla bir-
likte iken acı duyar, ruh ayrılınca acıyı his-
setmez olur. Şu halde ölüm bedene ait bir
hal olup hissedilmez, acı vermez. Ölümden
sonra azaptan korkan kişi de aslında
ölümden değil ölüm sonrasındaki cezadan
korkmaktadır. Bu ise onun günahlarını iti-
raf ettiğini, günahlarından dolayı kendisi-
ni cezalandıracak olan âdil bir hâkime inan-
dığını gösterir. Sonuçta bu kişinin korku-
sunun asıl sebebi kendi günahlarıdır ve
onun yapması gereken şey günah işlemek-
ten kaçınmaktır.

Gazzâlî de eserlerinde ölüm konusuna
oldukça geniş yer vermiştir. Onun *el-Hile
li-def'i'l-aḥzân'dan* yaptığı alıntılardan
biri Kindî'nin ölüm korkusunun sebebine
ilişkin olarak başvurduğu, insanın ölüm
ötesi hakkındaki bilgisizliğinin onda gele-
cek ile ilgili korkular doğurduğunu anlatan
sperma faraziyesidir (*Özünüden Kurtul-
ma Yolları*, s. 31-32). Ancak Kindî sperma-
nın değişim aşamalarını ayrıntılı şekilde
bildirip spermanın akıllı bir varlık olması
durumunda her aşamada geçmiş, hali ve
geleceği hakkında neler düşüneceğini ve
neler söyleyeceğini anlattığı halde Gazzâlî
bu gelişimin sadece anne karnından "dün-
yanın genişliğine" geçiş kısmına yer verir.
Buna göre cenin düşünme ve konuşma
gücüne sahip olsaydı sırf gelecekle ilgili
bilgisizliği yüzünden dünyaya gelmek iste-
mezdi; dünyaya geldikten sonra da tekrar
anne karnına dönmeye razı olmazdı. Bu-
nun gibi mümin kimse de dünyada iken
ölümden korksa bile rabbine kavuşunca
dünyaya dönmek istemez. Gazzâlî ayrıca
bu fikri iki hadis ve daha başka haber-
lerle desteklemektedir (*İḥyâ'*, IV, 496-497).
İḥyâ'ü 'ulûmî'd-dîn'de ölüm konusunu
âhiretteki sonuçlarıyla birlikte geniş biçim-
de işleyen Gazzâlî burada ölümün gerçek
niteliğinin ne olduğunu anlattığı bölüm-
de (*a.g.e.*, IV, 493 vd.) kendi dönemindeki
ölümle ilgili yanlış telakkileri şu şekilde
özetler: 1. Ölüm bir yok oluştan ibarettir.
Haşir, neşir, iyi ve kötü âkibet diye bir şey
yoktur. İnsanın ölümü başka canlıların ölü-
münden, bitkilerin kuruyup çürümesinden
farksızdır. Bu görüş mühlidlerin, Allah'a ve
âhiret gününe inanmayanların görüşüdür.
2. İnsan ölümle yok olur ve haşir vaktin-
de yeniden diriltileceği ana kadar kabirde
kaldığı süre içerisinde haz veya acı duy-
maz. 3. Ruh ölümsüzdür. Âhirette mükâ-

fat veya cezayı ruh görecek, beden ise diriltilemeyecektir. Bu iddiaları “boş kuruntular ve haktan sapmalar” diye nitelendiren Gazzâlî, ölümü kısaca “bir durum değişikliği” olarak tanımlayıp ruhun bedenden ayrıldıktan sonra ya azap çekerek veya mutlu olarak varlığını sürdürüleceğini belirtir. Ruhun bedenden ayrılmasının anlamı beden üzerindeki yönetiminin sona ermesidir. Ancak ruhta bundan sonra da acıyı ve sevinci algılama yeteneği vardır; ruhun bizâtihi sahip olduğu bu yetenekler bedenden ayrılınca devam eder; organlar aracılığıyla elde ettiği nitelikler ise bedenden ayrıldıktan sonra yok olur. Ruh bedene dönmekle bunları yeniden kazanır. Bu dönüş kabirde veya yeniden dirilme gününde olabilir. Aslında ölümden duyulan kaygı ve korkunun arkasında kişinin tamamen yok olmasından ziyade bedeninden, ailesi ve yakınlarından, malından mülkünden ayrılacağı gerçeği yatmaktadır. Buna karşılık insanın asıl varlığı nefsi veya ruhu olup o da ölümsüzdür (a.g.e., IV, 494).

BİBLİYOGRAFYA :

Eflatun, *Phaidon* (trc. Suut Kemal Yetkin – Hamdi Ragıp Atademir), Ankara 1945, 67^d-68^b; Kindî, *Resâ'il*, s. 72; a.mlf., *Üzüntüden Kurtulma Yolları: el-Hile li-def'i'l-ahzân* (nşr. ve trc. Mustafa Çağrıncı), İstanbul 1998, metin, s. 30-32; Ebû Bekir er-Râzi, *et-Tıbbü'r-rûhânî* (nşr. P. Kraus, *Resâ'il felsefiyye* içinde), Beyrut 1402/1982, s. 92-96; İbn Miskeveyh, *Tehzîbü'l-ahlâk* (nşr. İbnü'l-Hatîb), Kahire 1398, s. 175-183; a.mlf., *Risâle fi'l-Hauf mine'l-meut* (nşr. L. Şeyho, *el-Felsefetü'l-İslâmiyye* [nşr. Fuat Sezgin] içinde), Frankfurt 2000, s. 34-45; Gazzâlî, *İhyâ'*, IV, 448-547; Sâlih Uzayme, *Muştalahât Kur'âniyye*, Beyrut 1414/1994, s. 390-393. MUSTAFA ÇAĞRINCI

□ TASAVVUF. Gazzâlî ölümü arzu etmeleri bakımından insanları üçe ayırır: Dünya işlerine dalıp ölümü ve âhireti unutan günahkârlar, günah işlemekten pişman olup amel ve taate yönelen tövbe-kârlar, ârifler. Günahkârlar ölümü hatırlamak istemez; çünkü ölümü hatırlamak onların dünyadan haz almasını engeller, üzülmelerine sebep olur, rahatlarını kaçıır. “Kaçtığınız ölüm mutlaka sizi yakalayacaktır” âyeti (el-Cum'a 62/8) bunların halini anlatır. Tövbe-kârlar ölümü unutmaz, daha çok ibadet ve iyi işler yapıp sevap kazanarak yüksek mertebelere ulaşmak için ölmeyi arzu etmezler. Ölümü ve sonrasını hatırlamaları tövbelerine samimi ve ciddi bir şekilde bağlı kalmalarını sağlar. Ârifler ise özledikleri mevlâyâ kavuşma yolunu açtığından daima ölümü hatırlar ve bir an önce “dost” diye tanımladıkları Hakk'a ermek isterler. Âriflerin üstünde bir zümre daha bulunur. Bunların ölümü veya ya-

şamayı arzu etme gibi bir istekleri olmaz, bu konuda Hakk'ın takdirini gönül hoşluğuyla kabul ederler (*İhyâ'*, IV, 434).

İnsanın dünyaya dalarak âhireti unutmamasına, bedenî arzular peşinde koşmasına, ihtiras, tamah ve bencillığe kapılmasına engel olan, ibadetlere ve erdemli hayata yönelten ölümün sıkça hatırlanması tavsiye edilmiştir. Hz. Ali ölümü hatırlamanın hayırlı işlerin yapılmasına vesile olacağını söyler. Hz. Ömer ölümü aklından çıkarmamak için yüzüğünün kaşına, “Ey Ömer! Vâiz olarak sana ölüm yeter” ibaresini yazdırmıştı (a.g.e., IV, 435; Aclûnî, II, 112). Ölümü hatırlattığı ve bu şekilde kalpleri yumuşattığı için Resûl-i Ekrem kabir ziyaretini tavsiye etmiştir (Müslim, “Cenâ'iz”, 106; Ebû Dâvûd, “Cenâ'iz”, 77; Tirmizî, “Cenâ'iz”, 7). İnsanı yeryüzünde dolaşıp eski kavimlerden kalan harabelere ibret gözüyle bakmaya ve onların âkıbetlerinden ders almaya davet eden âyetlerde de ölümün hatırlanmasına işaret vardır (Yûsuf 12/109; en-Neml 27/14).

Allah'ın gazabına uğrama ve cehennemde yanma korkusuyla yaşayan âbid ve zâhidlerin ölümden ve ölüm sonrası hayattan korktukları, göz yaşı döküp mahzun bir hayat yaşadıkları, tasavvufta Allah sevgisinin ve ümitli olmanın vurgulandığı dönemlerde ise ölümün Hakk'a kavuşma vesilesi kabul edildiği ve arzulandığı görülmektedir. Kur'an'da, hayırlı işler yapanların selâmette oldukları ve cennete girecekleri müjdesini aldıktan sonra ruhlarını meleklerle hoşça teslim ettiklerinden bahsedildiğine (en-Nahl 16/32) dikkat çeken sûfler, kendilerinde ümit hali galip olan bazı velî ve âriflerin bu şekilde öldüklerine dair örnekler verirler. Bunlardan bazıları ölürken tebessüm eder, bazıları sevincinden uçacakmış gibi coşar, bazıları vefat ettikten sonra hayat belirtileri gösterir, bazıları ölmeyen cennetteki yerini görüp sevinir, öldükten sonra rüyada görülen bazıları ise ölüm sonrası hayatın sanıldığı gibi korkunç olmadığını, Allah'ın af ve merhametinin çok geniş olduğunu söyler (Serrâc, s. 280; Kelâbâzî, s. 157; Kuşeyrî, II, 589).

Tasavvuf klasiklerinde ölüm konusuna ayrı bölümler ayrılmış, burada sûflerin ölümle ilgili görüş ve gözlemleri anlatılmış, ölümün âdâbından bahsedilmiştir (Muhâsibî, *er-Ri'âye li-hukûkullâh*, s. 154-160; Kuşeyrî, II, 589-600). Bu eserlerde ölümü yaklaşan velîlerin daima Allah'ı zikrettikleri, Kur'an okudukları, namaz kılıp ibadete devam ettikleri, meselâ Cüneyd-i Bağdâdî'nin Kur'an okuyarak ruhunu teslim ettiği, “Allah'ı zikret, hatırla” diyenlere, “Unut-

madım ki hatırlayayım” dediği, Ebû Bekir eş-Şiblî'nin ölüm döşeğinde bile abdest almaya özen gösterdiği, bazılarının can çekişirken ilâhî aşka dair şiirler okuduğu, bazılarının öleceklerini önceden bilip hazırlık yaptıkları geniş biçimde anlatılır (Ebû'n-Necîb es-Sühreverdî, s. 120, 135).

Tasavvufta Hak âşıklarının da şehidler gibi ölmediğine inanılır. Bir derviş Ebû Ali er-Rûzbârî'ye, “Hak âşıkları daima hayat-tadır ve ölmez” demişti (Kuşeyrî, II, 589). Yûnus Emre de, “Âşık öldü diye salâ verirler / Ölen hayvan-durur, âşıklar ölmez” beytinde aynı hususu vurgulamaktadır. Bazı mutasavvıflara göre ölüm üzülecek ve matem tutulacak bir olay değil sevinilecek bir husustur. Hak âşıkları kendilerini mevlâyâ kavuşturan ölümü bir vuslat gibi görür ve ondan “düşün” diye bahse-derler. Ebû Saîd-i Ebû'l-Hayr'ın, cenazesi mezara götürülürken, “Bundan daha hoş ne var? Dost dostu, yâr yâra gidiyor” beytinin okunmasını vasıyet ettiği (Lâmîî, s. 343), vefatından sonra da onun için bir ziyafet verildiği kaydedilir (Muhammed b. Münevver, s. 357). Ölümün yeni bir doğum olduğunu, vefat ettiğinde ağılamalarını söyleyen Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî ölünce neyler üflenmiş, nefirler ve rebablar çalınmış, mazharlar dövülmüştü. Mevlevîler, Mevlânâ'nın ölüm yıl dönümünü “şeb-i arûs” (düşün gecesi) diye anarlar ve bununla dostu olan Hakk'a kavuşmasını kastederler (Gölpınarlı, s. 124-133). Bazı tarikat pîrleri adına düzenlenen ölüm yıl dönümü törenleri çeşitli müslüman ülkelerinde günümüze kadar devam etmiştir. Ancak Selef âlimi İbnü'l-Cevzî bazı tarikat ehlinin düzenlediği ve şenliğe dönüştürdüğü bu törenlerin akla da dine de aykırı olduğunu, Hz. Ya'kûb'un oğlu Yûsuf kaybolunca, Hz. Peygamber'in oğlu İbrâhim vefat edince ağlayıp göz yaşı döktüklerini, tabii ve insanî olanın da bu olduğunu, cenaze defnedilirken veya definden sonra şenlik, raks ve sevinç gösterileri yapmanın câiz sayılmadığını, bunları yapanların şeytanın oyununa geldiğini söyler (*Telbîsü'l-İblîs*, s. 306-307).

İlk sûflerden Hâtim el-Esam beyaz, siyah, kırmızı ve yeşil olmak üzere dört ölümden bahsetmiş, “Az yemek beyaz, eza ve cefaya tahammül siyah, nefse muhalefet kırmızı, yamalı elbise giymek yeşil ölümdür” demiştir (Sülemî, s. 93; Abdurrahman-ı Câmî, s. 63, 685). Sürekli aç kalmak suretiyle gerçekleşen beyaz ölümle sâlikin idraki canlanır. Eza ve cefaya katlanarak gerçekleşen siyah ölümle sâlik her şeyin Allah'tan olduğu gerçeğini müşahade eder.